

поєднаним сумісним мешканням, який складався з представників декількох родів. Складовими частинами виступали сім'ї. Як правило, громада формувалася на базі одного роду чи якоїсь його частини, члени якої складали ядро громади. До складу останньої входили й представники інших родів, що прийшли по шлюбу чи були адаптовані іноплеменниками.

Вищим органом влади в громаді виступало зібрання її членів. Але водночас існували й лідери — найбільш досвідчені та шановані члени громади, які нерідко поєднували й функції шамана, тобто володіли магічними знаннями. В цей час уперше з'являється й атрибут влади — кам'яні булави з круглим навершям. Однак лідери поки що не мали економічних привілеїв і їхня влада не підлягала успадкуванню.

Сім'я у неолітичного населення України ще не виокремилась як соціально-економічна одиниця. Цілісність общини уособлював колектив чоловіків, а жінки з дітьми формували особливу соціальну клітину, що перебувала при цьому колективі.

У духовному житті первісних людських колективів із виробничим господарством велику роль відігравали обряди господарського циклу. Найважливіші з них були пов'язані із сівбою та збиранням урожаю, відгоном худоби на пасовисько та повернення її звідти. Цілоком ймовірно, що у різних ритуалах, пов'язаних з цими обрядами, використовували антропоморфний та зооморфний посуд. Зображення вагітної жінки вчені з упевненістю зараховують до культу родючості. Зразки антропоморфної пластики, як правило, розміщували поблизу вогнища, що переконливо вказує на їхні функції — охорону хатнього вогнища.

Доба неоліту характеризується розквітом орнаменталізації, який пов'язують насамперед із виникненням кераміки. Зміст орнаменту, як правило, визначався функцією предмета і ніс у собі інформацію для візуальної інтерпретації його характеру й призначення. У візерунках використовувалася визначений набір знаків та ідеограм конкретного племені.

Інформацію про уявлення людей про життя та смерть містять у собі поховальні культури. Поводження з покійним, способи його поховання та наповненість поховальним інвентарем відповідало культурним традиціям спільноти, залежало від місця померлого у житті колективу, обставин його смерті, віку та статі. Неолітична людина сприймала смерть не як закінчену ліквідацію, а перехід до іншої форми існування. Поховання супроводжувалися інвентарем (сокирами, ножами, скребками тощо) та багато прикрашеним одягом (намистом із перламутру, каменю, кісток, іклів і зубів тварин, підвісками, ліпними фігурками тощо).

Епоха енеоліту в Україні. Трипільська культура

Первісні форми відтворюючого господарства, що зародилися в епоху неоліту, отримали подальший розвиток у перехідний від кам'яного віку до епохи бронзи період, відомий в історичній літературі під назвою *енеоліту*, тобто мідно-кам'яний вік. Енеоліт тривав упродовж IV—III тис. до н. е.

У цей час людство оволоділо першим металом — міддю. І хоча освоєння міді не спричинило революцію у розвитку продуктивних сил (насамперед із-за її малого поширення та відсутності різючих переваг м'яких мідних виробів порівняно з крем'яними), все ж застосування першого “прирученого” металу мало далекосяжні наслідки. Упровадження металевої індустрії відкривало шлях для виникнення нових технологій, появи нових конструктивних елементів (цвяхи, заклепки, дріт), нових способів оброблення деревини, каменю, шкір.

Плавлення та оброблення міді вимагали відповідних знань і умінь, наявності певного практичного досвіду, а це сприяло виділенню перших спеціалізованих ремісників, котрі живуть за рахунок громади. Тобто на новий щабель піднімається поділ праці в людському середовищі. З появою мідних виробів активізується міжплеменний обмін. Мідні вироби стають речами престижу, засобом обміну та знаком соціального статусу.

Землеробство й скотарство за енеоліту стають основними засобами здобуття харчів, а головним багатством — земля та худоба. Відтворювальне господарство остаточно доводить свою перевагу над привласнюючим і поширюється на значній території. Енеоліт — це час розквіту землеробських культур, які змінили вигляд планети. Час виникнення перших цивілізацій на Землі.

Істотним є те, що за попередніх епох практично не простежувалося господарське розмежування. Тепер же вчені виділяють два господарських світи — землеробів і скотарів. Кожен із них мав власний усталений спосіб життя та порядок господарювання, які позначилися й на духовній культурі, ідеології, формах соціальних відносин та власності.

Найбільш ранніми енеолітичними суспільно-культурними утвореннями на території України були землеробські й землеробсько-скотарські племена *трипільської культури* та культури *Гумельниця*.

Однією з найдавніших і найяскравіших землеробських культур енеоліту була трипільська культура, відкрита й досліджена наприкінці XIX ст. археологом В.В.Хвойкою. Вона з'явилася на історичній арені на початку IV тис. до н. е., свою назву отримала від с. Трипілья на Київщині.

Трипільська культура була складовою частиною великої трипільсько-кукутенської спільноти, що займала території лісостепової смуги Правобережної України та Молдови. Трипільська культура характеризувалася як швидким поширенням у Європі, так і довготривалістю існування без значних змін в основних рисах впродовж 1500—2000 років.

Головними матеріалами для виготовлення знарядь праці в цей час і надалі залишався камінь, а також кістка й ріг. Але трипільці користувалися і мідними речами, частка яких поступово зростала. Провідним матеріалом у побуті стала глина. Її широко застосовували при будівництві жител, виготовленні посуду, речей хатнього вжитку та культових атрибутів. Спеціалісти вказують на технологічну досконалість, розмаїття форм і призначень, а також естетичність оздоблення трипільського посуду.

Археологічною ознакою переходу від раннього до середнього етапу розвитку трипільської культури стала поява керамічних виробів, прикрашених розписом. За середнього періоду трипільці значно просунулися в

північному напрямкові (угору по Дністру) та північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо густо були заселені Верхня Наддніпрянина, межиріччя Південного Бугу та Синюхи, Дніпра й Росі.

В цей час господарство трипільців набуло стабільності, зріс добробут населення, що доволі виразно простежується на основі аналізу житлово-господарських комплексів (зокрема, істотно збільшується об'єм зерносповищ). Позитивні економічні тенденції позначаються на демографічних показниках — невпинно зростає кількість населення, у Верхньому Побужжі виникають поселення-гіганти: Володимирівка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га). Зростає і тривалість проживання на одному місці.

Поселення трипільської культури завжди розташовуються на берегах великих і малих річок, струмків, у місцях, що містять природні захисні елементи. Деякі з них були додатково укріплені ровами. Забудова, як правило, велася у кілька концентричних кіл чи овалів. У межах замкнутого контуру житла з'єднувалися глинобитними стінами, утворюючи суцільну стіну захисту. Таких ліній могло бути кілька. Поселення забудовувалися переважно наземними дерев'яно-глиняними будинками та заглибленими землянками чи напівземлянками. Наземні будинки за своєю конструкцією могли бути як одно-, так і двоповерховими. В останніх перший поверх використовувався як господарське приміщення.

Розвивається у трипільців і мідна металургія. Вони освоюють плавлення та лиття металу, тоді як раніше послуговувалися лише куванням. З'являються майстри-металурги. Остаточо утверджується ремісничий характер гончарного виробництва.

Землеробство у трипільців було екстенсивним, польовим, із застосуванням примітивної сохи, яку тягли бики. Для рихлення ґрунту застосовували рогові та дерев'яні рала, суковатки, а для розбивання грудок — рогові й кам'яні мотики. Культивували пшеницю, ячмінь, просо та бобові. Збирання урожаю здійснювалося за допомогою кремінних серпів, які за продуктивністю праці відповідали мідним і лише вдвічі поступалися сучасним залізним.

Досить розвинутим було тваринництво. Розводили велику рогату худобу, свиней, дрібну рогату худобу, коней. Важливими галузями виробництва залишалися мисливство, рибальство та збиральництво.

Як транспортний засіб трипільці використовували сані, запряжені одним чи двома волами. Біля с. Ворошилівка на Вінниччині знайдено невеликі глиняні пряслиця, які можна інтерпретувати як перші з відомих на території України коліщата.

На ранньому етапі розвитку, коли йшло активне освоєння нових територій, трипільське населення мешкало невеликими общинами, що склалися з 10—15 малих сімей. Низький рівень розвитку продуктивних сил в умовах ведення екстенсивного господарства з досить трудомісткими видами роботи (підняття цілини, розчищення ділянок лісу тощо) вимагав кооперації зусиль значної кількості працюючих, що й зміцнювало общину. Через це раннє трипільля засвідчує зміцнення сім'ї як господарського осе-

редку общини. Кожна сім'я вже вела самостійне господарство і, ймовірно, володіла ділянкою землі та частиною худоби.

Загалом для цього етапу були притаманні три рівні суспільної організації, а саме: 1) *мала (моногамна) сім'я*, що вела окреме господарство; 2) *община* — об'єднання споріднених по чоловічій чи жіночій лінії сімей, родовий характер якої і визначався цією спорідненістю; 3) *плем'я* — об'єднання споріднених общин. Деякі відомості дають підставу говорити про початкову стадію виділення на рівні общини вождів, хоча здебільшого функції управління виконував залежно від обставин той чи інший дорослий член громади.

Згодом, коли мав місце інтенсивний приріст населення, важливою суспільною ланкою стає *велика сім'я*, що становила домогосподарство. До її складу входили батьки та дорослі жонаті чи заміжні діти зі своїми дітьми, які займали або кімнати у великих багатокамерних будинках, або окремі невеликі оселі поблизу одна до одної. За родом залишаються вищі функції — збереження території, регуляція землекористування, ідеологічні. Але він втрачає господарські, які тепер виконує велика сім'я.

Утрати попереднього значення родової організації сприяє і його сегментація, розселення його гілок (*ліньяжів*) у різних місцях поселення. Водночас саме на цьому етапі плем'я набуває певних *потестарних* функцій (тобто функцій управління), що супроводжуються виникненням постійних керівних органів.

На соціальне розшарування серед трипільців указують знахідки скарбів і могильників. Аналіз поховального інвентарю дає підставу виокремити три соціальні групи населення: племінну верхівку, племінну аристократію та рядових членів громад.

Щедру інформацію про культуру й духовний світ трипільців містить їхня кераміка, зокрема, оздоблюваний орнамент глиняних виробів, а також антропоморфна та зооморфна пластика. Антропоморфні глиняні вироби здебільшого передають образ жінки, хоч трапляються й чоловічі зображення. Зооморфні статуетки найчастіше зображують бика. Головами биків часто-густо орнаментуються шийки кухонних посудин. Трапляються і статуетки птахів, ліпні моделі жител й транспортних засобів. На пізньому етапі розвитку культури виникає монументальна скульптура.

Культові церемонії та ритуали здійснювались як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах.

Причорноморські степи й Крим заселяли племена з переважанням скотарського способу ведення господарства. Вони були досить войовничими і сусідство з ними вимагало від землеробських племен постійної турботи про власну безпеку.

Скотарсько-землеробська діяльність породила принципово інший спосіб життя, аніж землеробсько-скотарська. Утримання значної кількості худоби вимагало постійної зміни пасовищ, а це викликало значну рухливість населення. У Степу формується своєрідний рухливо-осідлий спосіб життя, із різним співвідношенням питомої ваги скотарства та землеробства.

У скотарів було два різновиди організації праці: *відгінний* або *перегінний* спосіб. За першого худобу влітку утримували на пасовиськах (іноді до-